

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ռուս-մայրնական պատերազմը:—Անգլո-գերմանական համաձայնութիւնը:—Խաղաղասիրական շարժումը Փրանսիայում:—Գրոնական միաբանութիւնների դիմ հրաժարական ընդ օրհնելու երկամեայ զինուորական ծառայութիւն:—Փրանսիա եւ Վատիկան:—Եպիսկոպոսների միջնադէպը:—Փրանսիական կառավարութեան վերջին որոշումը:—Թիւրքական գործեր:—Նոր շարդեր քիւսիսիական նահանգներում եւ ռեփորմների խնդիրը:—Մակեդոնիա:—† Գօլ Գրիգոր:

Ամբողջ աշխարհի ուշադրութիւնը շարունակում է գրաւուած մնալ Հեռաւոր Արեւելքով, ուր երկու խոշոր պետութիւնների՝ Ռուսաստանի եւ Ճապոնիայի ռազմական ոյժերը ծայրայեղ ճիգերով զարկում են իրար: Արդէն կէս տարի է, որ արիւնոտ դէպքերը յաջորդում են իրար Սադադ Ուկիիանոսի ամբերին, մանջուրական դաշտերում ու լեռներում համարեա ամենայն օր մարդկային արիւնը հոսում է, երկու կողմից հազարաւոր կեանքեր քաղւում են պատերազմի անողոր Սատոու ձեռքով, եւ դեռ դժուար է թէկուզ մօտաւոր ձեռով ասել, թէ ուր է հաւանական վախճանը այս հսկայական մենամարտի: Զնայելով արիւնոտ դէպքերի, խոշոր ընդհարումների այս խեղդող առատութեան, այնուամենայնիւ թւում է, թէ սպասողական վիճակը շատ է տևում, որ անհրաժեշտ էր էլ աւելի արագացնել անցքերը՝ մօտենալու համար պատերազմական դրոժի վախճանական լուծումին, որպէսզի շուտով դադար առնէր արիւնհեղութիւնը: Բայց այդ լուծումն, ինչպէս ասացինք, թըւում է դեռ շատ հեռու, եւ չնայելով ճապոնական բանակի անընդհատ առաջխաղացութեան եւ ուսականին հանձնի, պատերազմը կարծես նոր է սկսւում:

Պորտ-Արտուրի շրջանից հասնող լուրերը կցկտուր են, յաճախ հակասական: Փաստն այն է, որ բերդի պաշարումը ցամաքից ու ծովից շարունակւում է, երկու կողմից էլ անընդհատ տեղի են ունենում ուժեղ լուծումներ: Վճռական յարձակումը ճապոնացիների կողմից, որի մասին այնքան խօսւում էր բերդի պաշարման սկզբում, մինչև այժմ տեղի չունեցաւ:

Ինչպէս երևում է, բերդը լաւ է ամրացրուած, և ճապոնացիները վճռական գործողութիւններ սկսելու համար օգնական զօրքերի պէտք ունին: Արդարեւ հեռագիրները հաղորդեցին, որ մարշալ Օյամայի հետ Դալ'նի են իջել էլի քսան հազար հոգի Պորտ-Արտուրը պաշարող բանակն ուժեղացնելու համար:

Ցամաքի վրայ յունիսի վերջերից պատերազմը մտել է մի նոր ֆազիսի մէջ, որ համարւում է չորրորդը: Չսպասելով ընդհանուր հրամանատար մարշալ Օյամայի գալստեանը՝ Կուրոկի և Օկու գեներալները ձեռնարկեցին վճռական գործողութիւնների արդէն յունիսի վերջերից և սկսեցին շարժուել դէպի հիւսիս: Ներկայ պատերազմի սկսուած այս չորրորդ շրջանում պայքարի առարկան է Լեաօխէ գետի հովիտը, կամ ուրիշ խօսքով Ինկուու, Լեաօեան և Մուկդեն. ճապոնացիների առաջխաղաց շարժումն սկսուեց նախ դէպի Գայչօուու, որ բանալին է Լեաօխէի հովտի: Օկուի զօրաբանակը դեռ յունիսի 26-ին Գայչօուուի մօտերքում ընդհարուեց ռուսականի հետ. մանրամասնութիւնները թէև յայտնի չիղան, բայց Լոնդոնի ճապոնական դեսպանատունը իր ժամանակին յայտարարեց, թէ այդ քաղաքը ճապոնացիները վերցրել են: Նոյն մտքով լուր հաղորդեց նաև առևտր. հեռ. գործակալութիւնը յունիսի 28-ին Դաշիցաօից: Միևնոյն ժամանակ յայտնուեց, որ ռուսները յետ են նահանջել դէպի Դաշիցաօ, ուր հրամանատարութիւնը յանձն առաւ ինքը գեներալ Կուրօպատկինը: Իր ժամանակին «Рус. Вѣд.» գրում էր. «Եթէ մեր գլխաւոր ոյժերը գտնուում են Գայչօուուից հիւսիս, այն ժամանակ 26-ի կռիւը պէտք է համարել միայն նախաբան իսկական ճակատամարտերի, որոնք տեղի պիտի ունենան Գայչօուուի և Դաշիցաօի մօտ: Անհաւանական չի լինի, որ գեն. Կուրօպատկինը վճռած լինի ընդունել մեծ ճակատամարտը ոչ թէ Գայչօուուի մօտ, այլ Գայչ-ժուուի գետից հիւսիս ձգուած հարթութեան վրայ»:

Գայչօուուի գրաւուելու հետ համարեա միաժամանակ ճապոնական երրորդ զօրաբանակը առաջ շարժուեց իր դիրքից դէպի հարթութիւնը և գրաւեց Մինդեանը, որ գտնուում է Սիւեանից Դաշիցաօ կէս ճանապարհին: Կարծոււմ էր, որ այնուհետև պատերազմական գործողութիւնները արագութեամբ կը յաջորդեն իրար, և որ ճապոնացիները շարունակեն իրանց առաջխաղացութիւնը: Բայց մի ամբողջ շաբաթ երկու բանակները փռուելով իրանց ճակատները մօտ հարիւր վերստի վրայ դէմառդէմ՝ մնացին անգործ, եթէ չհաշուենք այն բազմաթիւ մանր-մունր կռիւները, որ նրանց առաջապահ գնդերի մէջ տեղի էին ունենում: Միայն յուլիսի սկզբներին նորից սկսեցին լուրջ

գործողութիւններ: Այս անգամ նախայարձակ եղան ուսները, որոնք դիմեցին Մոտիենլինեան լեռնացի վրայ յուլիսի 4-ին, քայց յուլիսի 7-ին յետ քաշուեցին: Այդ կողմի մասին Րէյտերի գործակալութեան հեռագիրը անա թէ ինչ էր հաղորդում. «Յուլիսի 7-ին ճապոնացիները զրոհ տուին Չանտանի վրայ: Ստացուած մանրամասնութիւնները ցոյց են տալիս, որ գործը լուրջ էր: Մասնակցում էին մի քանի ուսական գիւլիգիւններ: Արտիլերիան գործում էր լայն չափերով: Մոտիենլինեան լեռնացիները սպանուածների թիւն այնքան մեծ է, որ դիակները դեռ չեն կարողացել հողին յանձնել: Ներկայումս բանակն այլու՜մ է դիակները»:

«Դէլի Մայլ»-ը հաղորդում է յուլիսի 8-ից, որ նախընթաց օրը Օկուի բանակը նորից սկսեց առաջխաղացութիւնը և գրաւեց Չինսիլին: Ռուս զօրքերն աննշան քանակութեամբ յետ նահանջեցին՝ բլրի վրայ դրուած երկու թնդանօթների պաշտպանութեան տակ: Այս բոլորից պարզ է, որ ճապոնացիները վճռական գործողութիւնների ժամանակը իրանց համար հասած են համարում: Նրանք մի կողմից շարժուեցին դէպի Դաշիցաօ, և միւս կողմից՝ Նիւչժուան: Տեանցզինից քաշուած մի հեռագիր ասում է, որ «գեներալ Կուրօպատկինի հրամանով ուսները յուլիսի 11-ին սկսեցին մաքրել Նիւչժուանը. հաղորդում են, որ ուսաց երկաթուղային կայարանը այլու՜մ էր առաւօտեան. — ճապոնացիները դեռ չեն մտել Նիւչժուան: Ռուսաց քաղաքացիական իշխանութիւնները սկսեցին քանդել ուսաց վարչական շինութիւնները: Եթէ հաւատանք այս հեռագրին, ուրեմն ուսները ռազմագիտական նպատակով հարկ են համարել թողնել նաև Նիւչժուանը: Նրանք հաւանականաբար նահանջել են դէպի Խայչեն: Հեռագիրն ասում է, որ Նիւչժուանի մօտ կռիւլը շարունակուել է 14 ժամ մեծ կորուստներով երկու կողմի համար: Նիւչժուանի գրաւումը ճապոնացիների կողմից կատարուել է յուլիսի 12-ին:

Ոչ պակաս լուրջ է եղել նաև յուլիսի 11-ին Դաշիցաօի մօտ եղած կռիւր: Առաջ ենք բերում այդ մասին Մուկդենից հաղորդուած հեռագրերը. «Լուրերին նայելով, ճապոնացիների փոքր զօրաբաժիններ շարժւում են դէպի Բենսիխու 60 վերստ դէպի արևելք Անտայ կայարանից և դէպի Սինչինաւին: Այդ լուրը եթէ ճշտուի, ցոյց է տալիս, որ ճապոնացիները ձգտում են անցնել Լեաօեանի միւս կողմը Մուկդենի ուղղութեամբ: Մասնակցողների ասելով յուլիսի 11-ի Էւելը Դաշիցաօի մօտ սկսուեց առաւօտեան 6 ժամին և շարունակուեց մինչև գիշերուայ 11 ժամը: Մեր զօրքերը

պահեցին դիրքերը: Դաշիցաօից տաս վերստ դէպի հարաւ կոիւր արտիլլերիական էր: Հիմք կայ ենթադրելու, որ այսօր շարունակուող կռուի միայն նախապատրաստութիւնն էր այդ: Հետեանքը առայժմ յայտնի չէ: Երկրորդ հեռագիր. Մուկղեն. «Յուլիսի 11-ին Դաշիցաօի մօտ տեղի ունեցած թնդանօթային կռուին մեր կողմից մասնակցում էին 100 թնդանօթներ: Կրակը շատ աջող էր և հակառակորդին լուրջ վնասներ հասցրեց: Զարդուած են շատ թնդանօթներ և ութային արկղներ: Ճապոնացիները փորձեցին յարձակում գործել զօրքի ղետեղման կենտրոնի վրայ, բայց յետ մղուեցին: Մեր զօրքերին հրամայուեց նահանջել և գրաւել այն բարձրութիւնները, որոնք գտնւում են հօթ վերստ հիւսիս Դաշիցաօից. նահանջը կատարուեց կատարեալ կարգապահութեամբ: Մեր կորուստները յուլիսի 11-ին 50-ից աւելի չէ: Յուլիսի 13-ի պաշտօնական հեռագրով գնն. Կուրօպատկինը հաղորդում է, որ յուլիս 12-ին ճապոնացիք գրաւեցին Դաշիցաօն: Եւ այսպէս հետզհետէ թողնելով Գայժօու, Դաշիցաօ, և Նիւշօուան՝ գնն. Կուրօպատկինն իր գլխաւոր ոյժերը յետ է քաշում դէպի հիւսիս, դէպի Պայչեն և Լեաօեան, որոնք վաղուց հետէ լաւ ամրացրուած են: Կասկած չկայ, որ այդ կէտերում կռուիւր կը լինի չափազանց լուրջ և հետեանքը վճռական այս կամ այն կողմի համար: Ի՞նչ կը լինի մօտալուտ կռուի վախճանը, դժուար է կանխատեսել: Մի բան միայն պարզ է, որ նա կը լինի արիւնհեղութեամբ սարսափելի, որովհետեւ երկու կողմերն էլ լաւ են պատրաստուած: Ճապոնացիները իրանց գործունէութեան չափազանց զգուշաւոր և դանդաղ ընթացքով լայն ժամանակ տուին գնն. Կուրօպատկինին մի կողմից օգնական զօրքեր ստանալ: Վնկասկած է, որ Ռուսաստանի բոլոր ծայրերից ամեն օր սիրիւրեան երկաթուղով նորանոր գնդեր են հասնում պատերազմական բեմը: Միւս կողմից շարունակ և դանդաղօքն յետ քաշուելով՝ ռուսները զգալի կերպով մօտեցել են իրանց գործողութեան յենակէտին և հեշտացրել պաշար ու ռազմամթերք հայթայթելու գործը: Սրանք առաւելութիւններ են, որոնք կարող են վճռական նշանակութիւն ունենալ առաջիկայ կռիւներում:

Որքան մեծ է այժմ ռուսական զօրքի թիւը, այդ դժուար է ասել որոշակի: Ի՞նչ վերաբերում է ճապոնականին, այդ մասին աւելի կամ պակաս ենթադրութիւններ կան. առաջ ենք բերում միքանի թուեր՝ քաղելով Рyc. Вѣд.-ից:

Ռուս թերթը իր հաշիւը հիմնում է ճապոնական զօրքերի քանակի մասին զանազան ժամանակ հաղորդուած հեռագրական լուրերի, տեղի ունեցած ճակամարտերում մասնակցող

գնդերի և պարբերաբար կատարուած դեսանդների չափի վրայ: Նա հաւանական է համարում, որ յուլիս ամսի սկզբներում ճապոնական բանակի կազմը մօտաւորապէս հետեւեալը է.

I Գնն. Կուրոկին վարում է 2, 5, 9, 12 դիվիզիաները՝ 128 հազար մարդ, 294 թնդ.

II Մարշ Օկուն վարում է 4, 7, 8 դիվիզիաները՝ 81 հազար հոգ., 306 թնդ.

III Մարշ. Նոդզուն վարում է 10, 11, 13 դիվիզիաները՝ 76 հազար հոգ., 182 թնդ.

IV Մարշ Օյաման վարում է 1, 3, 6 դիվիզիաները՝ 87 հազ. հոգ., 458 թնդ.:

Ընդհանուր թիւն է 372 հազ. հոգ., 1240 թնդ.:

«Բոլոր հարցը նրանում է, ասում է «Рус. Вѣд.», թէ միջոցներ կ'ունենայ Ճապոնիան դուրս հանելու նորանոր գնդեր: Ճապոնիայի զինուորական ֆոնդը մեր «Вѣст. Финансовъ»-ի ասելով հասնում է 559 միլլիոն ռուբլու, մի գումար, որ հնարաւորութիւն կը տայ Ճապոնիային պատերազմի դաշտ հանել 600,000 զինուորից ոչ պակաս: Առհասարակ, շարունակուած է ոռւս թերթը, վատ ծառայութիւն է մատուցանում հասարակութեան մեր մասնուի որոշ մասը, որ եռանդով տարածում է մտացածին լուրեր Ճապոնիայի տնտեսական քայքայման և նրա բանակը քայքայող սովի և հիւանդութիւնների մասին: Զօրեղ թշնամուն յաղթելու համար մի մեծ երկիր իր յոյսը պէտք է դնի ոչ թէ յայնպիսի դաշնակիցների վրայ, ինչպէս են սովը, հիւանդութիւնները, անձրեւը, դեզինտերիան, խոլերան կամ լրագրական գովքերը, այլ միմիայն իր բանակի ոյժի, իր զինուորների արիութեան և իր զօրավարների հմտութեան վրայ»:

Ամեն անգամ, որ մի խոշոր պատերազմ գալիս է աղմկելու ազգերի խաղաղութիւնը, սովորաբար ընդհանուր երկիւղ է ծագում, թէ մի գուցէ բռնկուած հրդեհը դառնայ ընդհանուր՝ ոտքի հանելով նաև չէզոք պետութիւններին: Նոյնպիսի երկիւղ յայտնուեց նաև ոռւս-ճապոնական պատերազմի սկզբում: Բաբերախտաբար մինչև վերջերս այդ երկիւղը չարաբացաւ, երկու կողող ազգերը ձգուեցին իրանց ճակատագրին: Միակ նոր ամպը, որ խտացաւ քաղաքական հորիզոնի վրայ, Անգլիայի և Ռուսաստանի մէջ ծագած ինցիդենտն է: Հեռագրերը հաղորդեցին, որ ոռւսական «Պետերբուրգ» և «Սմոլենսկ» նաւերը Կարմիր ծովում բռնել են անգլիական «Մալակկա» շոգենաւը: Նաւի քննութիւնից երեւաց, որ նա տանում էր պատերազմական կոնտրաբանդ, և այդ պատճառով ոռւսները հարկ համարեցին տանել նրան Սեւիոստօպոլ' համաձայն միջազգային օրէնքների: Սա-

կայն անգլիական կառավարութիւնը «Մալակկա»-ի բռնուելը համարում է ապօրինի, որովհետեւ, ասում է նա, նաւի վրայ եղած ռազմամթերքը տարւում էր Հոնգ-կոնգ անգլիական պետքերի համար: Գործի մէջ խառնուեց նաեւ Թիւրքիան, որ թոյլ էր տուել առևտրական «Պետերբուրգ» և «Սմոլենսկ» նաւերին առևտրական դրօշակի տակ անցնել Դարգանիւից:

Անգլիական մամուլը այդ դէպքին խիստ մեծ նշանակութիւն տուեց. համարեա բոլոր թերթերը միաբերան պահանջում են իրանց կառավարութիւնից արագ և վճռական գործողութիւն: Միւս կողմից Պետերբուրգի և Լոնդոնի կաբինետները բանակցութեան մէջ մտան: Ռուսաց դեսպանը Լոնդոնում անձամբ բացատրութիւններ է տուել անգլիական արտաքին գործերի մինիստրին: Թէև վերջին հեռագիրը հաղորդում է յուլիսի 14-ից, որ «Մալակկա»-ն ռուսական դրօշակով հասել է Ալժիր, ուրեմն դեռ ազատ ձգուած է, բայց հազիւ թէ այս դէպքը առաջ բերի լուրջ բարդութիւններ Ռուսաստանի և Անգլիայի մէջ: Հաւանականաբար վէճը կը լուծուի դիպլոմատիական ճանապարհով:

Եթէ մի կողմից ներկայ պատերազմը իր սարսափներով ծանրացած է դեռ աշխարհի վրայ, միւս կողմից միխթարական է տեսնել, որ արեւմտեան Եւրոպայում խաղաղասիրական գործը նոյնպէս նորանոր քայլեր է անում: Ֆրանսիայի, Անգլիայի և Իտալիայի մերձեցումը արդէն տալիս է իր պտուղները: Նախ անհաւանական է այն ենթադրութիւնը, թէ մասամբ դուրս է այդ երեք պետութիւնների, մանաւանդ առաջին երկսի համաձայնութեանն ենք պարտական ներկայ պատերազմի այս առանձնացումը երկու կողմող կողմերի մէջ: Եւ յետոյ՝ խաղաղասիրական շարժումը աւելի և աւելի լայն ծաւալ է ստանում: Վերջերս՝ երբ Նոբուարդ VII Կիւում այցելեց գերմանական կայսրերին, շատերը այն կարծիքի էին, որ երկու պետերի տեսակցութիւնը ոչ մի քաղաքական նշանակութիւն չունի: Բայց հազիւ անգլիական թագաւորը վերադարձել էր, որ հեռագրերները հաղորդեցին, թէ Անգլիայի և Գերմանիայի մէջ նոյնպիսի համաձայնութիւն է կայացել, որպէս Ֆրանսիայի և Անգլիայի մէջ:

Փաստը վերին աստիճանի միխթարական է, ևս առաւել, որ այս անգամ միջնորդ դատարանին դիմելու ցանկութիւն յայտնողը Բիսմարկի Գերմանիան է, այն ռազմասէր պետութիւնը, որի համար մինչև այժմ զէնքը լաւագոյն դատաւորն է հանդիսացել միջազգային խնդիրներում: Հաւատմնք արդեօք,

որ այս համաձայնութիւնները մեծ պետութիւնների մէջ պիտի կարողանան լուծում տալ բազմաթիւ մանր ու խոշոր հարցերին, որոնք ծանրացած են մարդկութեան գլխին և որոնք այնքան անմեղ արեան պատճառ են դառնում, ինչպէս արեւելեան հարցն է նրա հետ կապուած քրիստոնեայ ժողովուրդների ճակատագրով: Գերմանիան, որ մինչև այժմ շարունակ քաջալերել է տաճիկ կառավարութեան խժոժութիւնները իր հպատակ քրիստոնեաների դէմ, այս համաձայնութիւնից յետոյ պէտք կը համարի՞ արդեօք զոնէ չխանգարել միւս պետութիւնների ջանքերը զսպելու տաճիկական գազանութիւնները, այդ ցոյց կը տայ մօտաւոր ասպագան: Առայժմ գոհ լինենք և՛ նրանով, որ խաղաղասիրական շարժումը աւելի ու աւելի լայն ծաւալ ստանալով՝ բռնում է քաղաքակիրթ ազգերին, և յուսանք, որ չնայելով պատերազմի ահաւոր կոշմարին, որ ցցուած է աշխարհի առաջ, այնուամենայնիւ յաղթանակը պատկանում է լուսաւոր մտքերին, մարդասիրութեան, կեանքի խաղաղ առաջադիմութեանը: Արեան պաշտամունքը, հին դարերի ժառանգութիւնը բանականութեան, քաղաքակիրթ հասկացողութիւններին բոլորովին ներհակ մի երևոյթ է, որ վերջիվերջոյ պիտի թաղուի ժամանակի հետ, ինչպէս շատ ուրիշ նախապաշարմունքներ, որոնցից մնացել են յիշողութիւններ միայն:

Յայտնի է, որ խաղաղասիրական այս շարժումը ծագում առաւ և ձևակերպուեց Ֆրանսիայում: Կարելի է ասել, որ ոչ մի երկրի մտքի մարդիկ այնպիսի մեծ թուով չեն մասնակցում այդ շարժմանը, որքան Ֆրանսիայում: Այս երկիրը, որ նոր, լուսաւոր գաղափարների այնքան սիրահար է և այնպէս բուռն կերպով յափշտակուած է նրանցով, այս օրերն օրէնսդրական երկու նոր ակտերով դարձեալ փառաւոր օրինակ հանդիսացաւ քաղաքակիրթութեան մեծ ճանապարհի վրայ: Հեռագիրները համարեա միաժամանակ հաղորդեցին երկու կարևոր լուր Ֆրանսիայից.— Պարլամենտը միջանի փոփոխութիւններով ընդունել է զինուորական երկամեայ ծառայութեան օրինագիծը, իսկ սենատը առանց փոփոխութիւնների ընդունել է կրօնական միաբանութիւնների դպրոցները ոչնչացնելու օրինագիծը: Այս երկու օրինագիծների ընդունուելու օրը ժորեսը համարում է մեծ՝ Ֆրանսիական դեմոկրատիայի պատմութեան մէջ: Հռչակաւոր հրապարակախօսի և մտածողի այս գնահատումը չափազանցութիւն չի: Երրորդ հանրապետութիւնը այս վճռական քայլերով դէպի աշխարհիկ գաղափարների և խաղաղութեան ու արդարութեան յաղթանակը՝ ապացուցեց, որ նա բաւականա-

չափ հզօր է արդէն իր ամենադժուար, բայց և ամենակենսական խնդիրները վճռելու համար:

Կրօնական միաբանութիւններին վերաբերեալ նոր օրէնքով հանրապետական կառավարութիւնն իրաւունք է ստանում փակել ամեն մի կղերական դպրոց, երբ պէտք համարի, իսկ տաս տարուց յետոյ նա պարտաւոր է բոլոր այդպիսի դպրոցների փոխարէն բանալ՝ աշխարհական դպրոցներ: Կղերականութիւնը ճկուն է, նա գիտէ հազարումի կերպարանք ընդունել, յարմարուել տեղին ու ժամանակին. գուցէ նա կարող լինի էլի տարրեր ձեռնի տակ փրկել միջանի դպրոց, միջանի մոլեռանդ դաստոյնների, բայց այդքանը չափազանց քիչ է՝ համեմատելով այն հսկայական ցանցի հետ, որով կաթոլիկ կղերը պատել էր ամբողջ Ֆրանսիան: Մինչև այժմ շնորհիւ բազմաթիւ դպրոցների Ֆրանսիայի հասարակական, քաղաքական և նոյնիսկ ընտանեկան կեանքը համարեա ամբողջապէս կղերի ձեռքին էր, մի հանգամանք, որ հնարաւոր էր դարձնում յօգուտ այս կամ այն գահական թեկնածուի կամ պարզապէս արկածախնդրի առաջ բերել coup d'état-ներ: Եթէ երեսուն տարուայ գոյութիւնից յետոյ հանրապետական կարգերը Ֆրանսիայում դեռ բաւականաչափ հաստատ չեն համարւում, այդ մեծաւ մասամբ վերագրելի է կրօնական միաբանութիւնների կրթական հաստատութիւնների ազդեցութեանը: Գամբետտան իրաւունք ունէր, երբ բացազանչում էր. «Le cléricalisme, voilà l'ennemi!» (կղերականութիւն, ահա թշնամին): Այժմ շնորհիւ նոր օրէնքի այդ կարեւոր թշնամին ընկնում է, եթէ միայն Կոմբին յաջորդող կառավարութիւնները շարունակեն նոյն եռանդով իրագործել ընդունուած օրէնքը:

Ինչ վերաբերում է զինուորական երկու տարուայ ծառայութեան, դա ոչ միայն ընդհանուր քաղաքական տեսակէտից խոշոր առաջադիմական քայլ է, այլ և Ֆրանսիայի ներքին կեանքում դա արդարութեան գործ է: Նոր օրէնքով ջնջւում են այն բազմաթիւ արտօնութիւնները, որոնցով օգտոււմ էին Ֆրանսիայում հարուստ և կրթուած դասակարգերը: Աշխարհի այս բախտաւորները կարողանում էին ազատուել զինուորական ծառայութիւնից զանազան միջոցներով կամ շատ կարճ ժամանակ ծառայել, օր.¹ մի տարի, և երկրի պաշտպանութեան ամբողջ ծանրութիւնն ընկնում էր միայն միջին և ստորին դասակարգերի վրայ: Սրանք էին սովորական զինուորները, իսկ արտօնեալ դասակարգերը եթէ բարեհաճէին ծառայել, դա կը լինէր միայն սպայ, դառնալու համար: Նոր օրէնքով իւրաքանչիւր ֆրանսիացի առանց բացառութեան պարտաւոր է

ծառայել երկու տարի։ Այսպիսով վերանում է այն անարդարութիւնը, որ թոյլ էր տալիս աղքատ, կարօտ ծնողի որդուն խել իր աշխատանքներից և միջանի տարի փակել զօրանացում, մինչդեռ հարուստը, ապահովուածը, որ աշխատող ձեռքերի պէտք էլ չէր զգում, կարողանում էր իր որդուն կրթութիւն տալ և ազատել զինուորական ծառայութիւնից։ Նոր օրէնքը երեւի վերջականապէս ոյժ կը ստանայ մի կամ երկու տարուց յետոյ, և այդպիսի զինուորական ծառայութեան նախկին ժամանակամիջոցը կը կրճատուի զգալի չափով չունենոր դասի համար։

Երրորդ իւոշոր քաղաքական-հասարակական հարցը, որ ներկայումս յեղեղւում է ֆրանսիական ձեռնհաս շրջաններում, դա եկեղեցու և պետութեան բաժանումն է։ Դա մի հարց է, որ իր ճշ շատ հեռւոր պատմութիւնն ունի։ 1801 թ. յուլիսի 15-ին Պիոս VII պապը համաձայնութեան մտաւ Նապոլէոն I-ի հետ, որ այն ժամանակ առաջին կոնսուլ էր, վերջ տալու համար կղերականութեան և եկեղեցու դէմ Մեծ Յեղափոխութեան ժամանակից սկսած հալածանքներին։ Այդ համաձայնութեամբ հոգևորականները ստանում էին ֆրանսիական կառավարութիւնից վայելուչ վարձատրութիւն։ Եկեղեցիները վերադարձնւում էին եպիսկոպոսներին, բացի նրանցից, որոնք վերջը նականապէս գրաւուած էին համարւում։ Դրա փոխարէն ֆրանսիական կառավարութիւնն իրաւունք էր ստանում նշանակել եպիսկոպոսներ և արքեպիսկոպոսներ, ապա առաջարկել պապին ի հաստատութիւն։ Եպիսկոպոսները նշանակւում էին քահանաներին, որոնք յետոյ պէտք է հաստատուէին կառավարութիւնից։ Իոյրը հոգևորականները պաշտօն ստանձնելիս պարտաւոր էին երդումն տալ և եկեղեցիներում աղօթել կառավարութեան համար։ Ահա այս փոխադարձ համաձայնութիւնն է Հոռմի քահանայապետութեան և ֆրանսիական կառավարութեան մէջ, որ յայտնի է «կոնկորդատ» անունով։ Այս օրէնքը ոյժ ստացաւ 1802 թ. ապրիլին. այնուհետև ըստաւրացիայի ժամանակ որոշ յաւելացումներ և կրճատումներ եղան կոնկորդատի մէջ, բայց ընդհանուր և էական մասը մնաց անփոփոխ մինչև մեր օրերը, և նրա վերայ են հաստատուած ֆրանսիական եկեղեցու և կառավարութեան յարաբերութիւնները։ Մի ամբողջ դարի պատմութիւնը ցոյց տուեց, որ կոնկորդատի վրայ հիմնուելով՝ կաթոլիկ եկեղեցին Ֆրանսիայում ապրում էր պետական գանձարանի տուած նպաստով և միևնոյն ժամանակ շարունակ աշխատում էր նոյն պետութեան, մասնաւորապէս հանրապետական կարգերի դէմ։ Ահա այս կացութիւնն են ուզում վերացնել ֆրանսիական ա-

զատ մտքի լաւագոյն ներկայացուցիչները՝ բաժանելով եկեղեցին պետութիւնից:

Աղմուկն ու հակառակութիւնը պահանջողական-կղերական շրջաններում ահագին է: Բաժանել եկեղեցին պետութիւնից նշանակում է ջնջել կոնկորդատը, բացարձակապէս հերքել որեւէ դաւանութեան առաւելութիւնը պետութեան մէջ, չճանաչել պետական կրօն և թողնել, որ բոլոր եկեղեցիները հաւասար իրաւունքներով և պարտքերով կառավարուեն ջերմեռանդ ծխականների կամաւոր նուէրներով:

Վաղուց էր, որ մամուլի մէջ և նոյն կառավարչական շրջաններում ծեծւում էր այս հարցը. դեմոկրատիական կուսակցութիւնները պարլամենտում յարմար առիթ էին որոնում վճռական ձևով հրապարակի վրայ դնելու արդէն հասունացած խնդիրը, և այդ փառաւոր առիթը նրանց տուեց Պիոս X պապը իր վերին աստիճանի անդգոյշ և չմտածուած քայլով: Ուրիշ անուն չի կարելի տալ նրա գրգռիչ բողոքին Լուբէի այցելութեան դէմ իտալական թագաւորին: Յայտնի է, որ Ֆրանսիական կառավարութիւնը պապի ընթացքից վրդովուած՝ յետկանչեց Վատիկանի իր դեսպան Նիզարին: Պապը ի պատասխան Ֆրանսիական կառավարութեան այս խիստ քայլին հրամայեց Լաւալի և Դիժոնի եպիսկոպոսներին հրաժարուել իրանց պաշտօններից, իսկ Րուանի, Ալ'բիի, Աւինիօնի, Մանդի եպիսկոպոսներին կանչեց Հռոմ, մի հրաւէր, որ հաւասար է պաշտօնանկութեան: Բոլոր այս եպիսկոպոսները համարւում են հանրապետութեան հաւատարիմ մարդիկ, ուստի հասկանալի է Վատիկանի խստութիւնը նրանց վերաբերմամբ:

Ֆրանսիայի դէմ արած Պիոս X-ի այս նոր քայլը ահագին վրդովմունք առաջ բերեց: Ազատամիտ մամուլը եռանդուն կերպով պահանջում է, որ Կոմբն էլ չքաւականանայ կիսատ միջոցներով և զնայ մինչև վերջը—այսինքն եկեղեցու և պետութեան բաժանումը: Շատ հաւանական է, որ Ֆրանսիական կառավարութեան և Վատիկանի մէջ առաջ եկած խոշոր ընդհարումը կարողանայ վերջիվերջոյ պսակել դիմոկրատների վաղուց հետէ փայփայած իդէները, մի բան, որ կարելի է ի բոլոր սրտէ ողջունել:

Վերջին ժամին լրագիրները հաղորդում են Պարիզից, որ յուլիսի 3-ին կայացաւ մինիստրական խորհուրդ քննելու համար Վատիկանի հետ ունեցած ընդհարումը: Նիստը չափազանց աղմկելալի էր: Սկզբում Կոմբը ներկայացրեց միջնադէպի պատմութիւնը և հաղորդեց, որ Վատիկանը Դիժոնի և Լաւալի եպիսկոպոսներին դիմել է չորս նամակով, որոնցից իւրաքանչիւրը առանձին

վերցրած՝ կոնկորդատի խախտումն է։ Մինիստր-նախագահն առաջարկեց իր ընկերակիցներին դիմել Վատիկանին՝ մի վերջնագրով (ուլտիմատում) և պահանջել, որ այդ նամակները յետ վերցնուեն։ Իսկ եթէ Վատիկանը չի համաձայնուել այդ անել, այն ժամանակ դիպլոմատիական յարաբերութիւնների խզումը Ֆրանսիայի և Վատիկանի մէջ պէտք է լինի վերջնական, և պապական նունցիան Պարիզում պէտք է իսկոյն յետ ստանայ իր հաւատարմութիւնները։ Կոմբի առաջարկը հանդիպեց առարկութիւնների միջանի մինիստրների կողմից։ Բայց վերջիվերջոյ նրա կարծիքը գերակշիռ հանդիսացաւ, որովհետեւ Կոմբը փաստաթղթերով ապացուցեց, որ Վատիկանի նամակները բացարձակօրէն հակասում են կոնկորդատին։ Մինիստրական խորհուրդը յանձնարարեց արտաքին գործերի մինիստր Դելկասսէին յայտնել պապական նունցիային այդ վճիռը ամենակարճ ժամանակում։

Ահա մօտաւորապէս ինչ դրութեան մէջ են Վատիկանի և Ֆրանսիական կառավարութեան յարաբերութիւնները։

Այս գարնանն սկսուած սարսափները դեռ շարունակուում են Թիւրքիայի հայկական նահանգներում։ Ինչպէս յայտնի է լրագրերից, Սասունն իսպառ աւերուած է, իսկ Մշոյ դաշտի բազմաթիւ գիւղեր ենթարկուել և ենթարկուում են քիւրդ հրոսակների և տաճիկ զօրքերի կատաղի յարձակումներին։ Ողորդ ազգաբնակութիւնը ցրիւ է եկել, բազմաթիւ կանայք, երեխաներ, ծերեր կոտորուել են անողորմ կերպով։ Ահա թէ ինչ է ասում Սասունի կոտորածի մասին անգլիական «Daily News» լրագիրը, որ շատ տեղեակ է Թիւրքական գործերին։

Սասունի լեռնային գիւղերում աղէտից առաջ 12,000-ից աւելի ժողովուրդ կար (և անգլիական լրագիրը յականէ անուանէ առաջ է բերում գիւղերի ցուցակը ամեն-մէկի բնակիչների թուով)։ Դրանցից մօտ 2800-ը տարուել են Մուշ, այդքան հոգի էլ պատսպարուել են սարերում։ Մնացած ժողովուրդը, 5—6000 մարդ, կոտորուել է։ Հացը կամ ուրիշ ուտելիքը այրել են, տաւարը մորթոտել են կամ քշել տարել։ Կոտորածին մասնակցող քիւրդերը պատկանում են այս ցեղերին—սարոն, շալայ, բաղդան, շէխդութան, պարիկ և բշկոտան։ Նրանց պարագլուխն էր զէլանցի շէյխ Ահմէդը, շէյխ Մահմուդի որդին, որ 1894-ի կոտորածի ժամանակ հռչակուեց իր անգթութիւններով։ Պաշարուած Տալվորիկից փախած մօտ 300 հայ ընտանիք ընկան քիւրդերի լարած թակարդի մէջ և սրախողխող եղան թուով մօտ 1500 հոգի։ Մի ուրիշ ջարդ տեղի ունեցաւ Ախքի գիւղի

մօտ, ուր սպանուածները մարմինները գետը թափուած լինելով՝ ջրի առաջը կտրել էին: Որպէսզի ջուրը չյորդէ, թիւրքերը հայերի դիակներէց կազմուած թումբը ցրեցին թընդանօթների հարուածներով: Քիւրդերի և թիւրքերի զոհ դարձան մեծ մասամբ անպաշտպան կանայք և երեխաները:

Այդ դեռ Սասունի մասին. նման սարսափներ շարունակուած են ինչպէս ասացինք նաև Մշոյ դաշտի վրայ՝ չնայելով եւրոպական կոնսուլների ներկայութեանը և սուլթանի մի իրադէին, որով պատուիրուած է փախստական հայերին իրանց բնակավայրը հասցնել վերստին: Առհասարակ շատ լաւ յայտնի է սուլթանական իրադէների արժէքը, մանաւանդ երբ հարցը վերաբերուած է քրիստոնեաների վիճակի բարուոքման: Սուլթանը այս նոր իրադէով էլի մի նոր փաստ տուեց այն խայտառակ նենգութիւններին, որ կոչուած է թիւրքական քաղաքականութիւն: Արդարև ահա թէ ինչ են գրում, «Daily News» և «Humanité» թերթերը՝ քաղելով իրանց տեղեկութիւնները ճշգրիտ աղբիւրներից:

«Սուլթանի իրադէն Սասունի փախստականներին իրանց տեղերը վերահաստատելու մասին միայն մի մանէօվը էր, որի նպատակն էր խարել պետութիւնների աշալրջութիւնը. հէնց նոյնիսկ իրադէի հրատարակման օրը քիւրդերը աւերեցին միքանի քաղաքներ և կոտորեցին շատ ժողովուրդ: Մուշում առաջուայ պէս կեանք չկայ. խանութները փակուած են. ոչոք չեն վստահանում փողոց դուրս գալ: Այնուամենայնիւ ամեն օր սպանուած են գտնում այս կամ այն հարուստ հային: Թիւրքաց վարչութիւնը գիտէ այդ մասին ամենից առաջ. իսկոյն նշանակուած է խնամակալութիւն, և ժառանգները մուրացկան են դառնում: Մուշի և շրջականների մէջ ոչ մի յարաբերութիւն չկայ. ով յանդգնուած է դուրս գալ գիւղերից, քիւրդերի զոհն է դառնում: Ամեն տեղ Մուշում և շրջականներում սով է: Անդրանիկի գլուխը գնահատուած է 1000 լիրա (8500 րուբլի)»:

Թիւրքական կառավարութիւնը չափազանց լաւ է ուսումնասիրել «եւրոպական համաձայնութիւն» կոչուած քառակուսի անուաւոր սայլը, որպէսզի իր կատարած գազանութիւնների մէջ մի ըոպէ կանգ առնի՝ քաշուելով եւրոպական ներկայացուցիչներէց, որոնք այժմ գտնուում են սարսափների ենթարկուած վայրերում: Տարօրինակ չէ, որ Լոնդոնի «Standard» լրագիրը հետեւալ տեղեկութիւնն է ստացել Կ. Պոլսի իր թղթակցից. «Եւրոպական պետութիւնների Մուշ ուղարկուած երեք փոխ-հիւպատոսները զեկուցանում են, որ աւելորդ են համարում իրանց բնակչութիւնը այդտեղ, որովհետև նրանք անզօր են արգելել

Թիւրքերին անգթութիւններ կատարել հայերի դէմ: Թիւրքերը ազգու կերպով հերքում են այդ մեղադրանքների արդարացիութիւնը: Դեռ անուրիութիւնները մանրամասն քննութիւն սկսեցին, բայց դեռ մինչև այժմ չեն ստացել ճիշտ տեղեկութիւններ: Սպասում են, որ Վանի փոխ-հիւպատոսների ձեռնարկած ուղևորութիւնը երկրում հարկաւոր նիւթը կը հայթայթէ գործերի իսկական դրութիւնը քննելու համար: Առհասարակ Թիւրքիայում ապրող եւրոպացիները այն կարծիքի են, թէ եւրոպական պետութիւնները նախքան սկսեն Բ. Դրան դէմ դիպլոմատիկական արշաւանք, պարտաւոր են որոշել, թէ մինչև որ աստիճան պէտք է առաջ տանեն այդ արշաւանքը: Այլապէս Թիւրքերը հմտացած ձգձգման արուեստի մէջ՝ միշտ դիտեն ձգձգել ամեն մի գործ, մինչև որ եւրոպական դիպլոմատիան կը յոգնէ և կը ձանձրանայ»:

Եւրոպան քննում է դեռ, իսկ այնտեղ Սասունի բարձունքների և Մշոյ դաշտում հազարաւոր անմեղներ ամենայնօր կոտորւում են սովից, Թիւրքի, բիւրդի սրերից: Իրերի այս կացութեան մէջ, ինչպէս ասում է եւրոպական մամուլը, տարօրինակ չէ, որ յուսահատուած ժողովուրդը դիմում է ծայրայեղ միջոցների, որ դժբախտ երկրի այս կամ այն կէտում յայտնւում են հայ հրոսակախմբեր: Ֆրանսիական արտաքին գործերի մինիստր Դեկասսէն անգամ, որի զգուշաւորութիւնը այս հարցում երբեմն հասնում է վրդովեցուցիչ անտարբերութեան, վերջիվերջոյ ստիպուած եղաւ պարլամենտում հրապարակով ասել, թէ Թիւրքահայերին զէնքի դիմելուց դուրս ուրիշ միջոց չի մնում:

Մի բան միայն մխիթարական է, որ եւրոպական զանազան պետութիւնների հասարակական կարծիքը ընդհանրապէս սաստիկ վրդովուած է Թիւրքական այս վերջ չառնող զազանութիւններից: Ինչպէս երևում է մայրաքաղաքի մամուլի հաղորդած հատուկտոր տեղեկութիւններից, այդ վրդովմունքը ի միջի այլոց շատ խոշոր չափեր է ընդունել մանաւանդ Իտալիայում: Այսպէս «Новое Время» լրագիրը գրում է.

«Հռոմում գոյութիւն ունի մի ընկերութիւն «Pro Iacedonia e Armenia» («Մակեդոնիայի և Հայաստանի դրութեան բարուղեման համար»): Նորերս, ինչպէս հաղորդում է Սոֆիայի «Вечерняя Почта» լրագիրը, նա կազմակերպեց «Adriano» Թատրոնում ժողով, որին ներկայ էին սենատորների, պատգամաւորների, գրողների, պրոֆեսսորների մեծ թիւ և շատ անձինք, որոնք ցաւակցում են երկու երկրների ծանր դրութեան: Շատ ճառեր արտասանուեցին, որոնց մէջ դատապարտւում էր իտա-

լական կառավարութեան ծայրայեղ զիջող վերաբերմունքը դէպի Բ. Դուռը, որ շարունակում է իր քրիստոնեայ հպատակներին վերաբերմամբ բռնակալութեան իր վաղեմի քաղաքականութիւնը: Իբրև վերջաբան՝ ընդունուեց մի որոշում, որով բողոք է յայտնուում Հայաստանում և Մակեդոնիայում կատարուող անգթութիւնների դէմ թիւրքաց զինուորների ձեռքով և համոզում է ևրոպական պետութիւններին սնդել Բերլինի դաշնագրի և խոստացուած բեֆորմների իրագործման վրայ»:

Աւելի խոշոր և աւելի ազդու է եղել յունիսի 29-ին Լոնդոնում Զէմա Բրայսի նախագահութեամբ գումարած միջազգային միտինգը, ուր ներկայ էին պատգամաւորներ Ֆրանսիայից, Իտալիայից և Անգլիայից: Ահա թէ ինչ է գրում այդ մասին Humanité-ի ուղարկած յատուկ թղթակիցը. «Ո՛չ մի դժբախտութիւն այնքան մեծ չէ, որքան այն, ինչ բաժին է ընկել թիւրքահայ ժողովրդին, այս մարտիրոս ժողովրդին, ինչպէս իրաւացի կերպով անուանեց Պիեռ Բիյարը: Տաս տարի է, ինչ լսում են նրա օգնութեան աղաղակները, ունրա ճիշերը, յուսահատ ճիշերը դէպի քաղաքակիրթ համարուած ազգերը, առանց որ կառավարութիւնները մի վճռական ժեստով ապահովեն մարդկային հազարաւոր արարածների գոյութիւնը: Սակայն մի քանի մարդիկ աշխատել են զարթեցնել հասարակական ուշադրութիւնը, յուզել և բողոքական հասարակաց կարծիքը և անընկճելի տոկունութեամբ աշխատել են ստեղծել վրդովմունքի և յոյզի մեծ շարժումը, որ պիտի կարողանայ բռնադատել անտարբեր կառավարութիւններին: Շնորհիւ Անգլո-հայկական ընկերութեան և Pro Armenia-ի խմբի հնարաւոր եղաւ դէպի այս մարդասիրական գործը ստեղծել աւելի և աւելի աճող հետաքրքրութիւն: Այսօր շնորհիւ ժորեսի, Պրեսանսէի, Սամբայի ամենքը տեղեակ են հայկական հարցին»:

Միենոյն ժամանակ հայասիրական շարժումը բռնեց Իտալիան, և մի շատ գործունեայ կոմիտէ կազմուեց այնտեղ, որի գործունէութիւնը այսօր տարածուում է իտալական ամբողջ թերակղզու վրայ»:

Այսպէս էր երկրի կացութիւնը, երբ Սասունի անցքերի լուրը Եւրոպա հասաւ: Կարմիր Սուլթանը իր մանր կոտորածների սխտեմից վերստին անցել է խոշոր ջարդերի: Ամեն կողմից բարձրացան զայրոյթի աղաղակներ 1894 թ. սարսափների այս վերանորոգութեան դէմ: Իտալիան թէև վերջինը միացած այս շարժմանը՝ ամենահզօր կերպով բողոքեց: Պաւիայում, Պալերմոսում, Հռոմում հազարաւոր քաղաքացիներ նշաւակեցին թիւրքական գազանութիւնները ազդու ցոյցերով:

Ջարդերի դէմ սկսած այս շարժումը զօրացնելու համար վճռուեց Լոնդոնում գումարել մի միջազգային կոնգրես անգլո-հայկական ընկերութեան հրաւերով: Կազմակերպող կոմիտէին ամեն կողմից հասան ամենանշանաւոր մարդկանց համաձայնութիւնները: Որոնք անկարող եղան ներկայ լինել, ուղարկեցին իրանց ջերմ համակրութեան արտայայտութիւնները նամակով:

Այսպէս Անատոլ Ֆրանսը գրում է. «Սիրելի պարոններ: Խորապէս ցաւում եմ, որ անկարող եմ ներկայ լինիլ Հայաստանի համար գումարուած այս կոնգրեսին: Դուք հաւաքուել էք մարդասիրական և խաղաղասիրական միևնոյն նպատակով: Անօգուտ ցանկութիւնների, դատարկ բողոքների համար չէ այս գումարումը: Ձեր պահանջը որոշ է, օրինական և գործնական. դա Բերլինի դաշնագրի կատարեալ իրականացումն է: Այս դաշնագրով Եւրոպան խնամակալ է Թիւրքիային: Հնարաւոր է, որ Եւրոպան թոյլ տայ իրան ասել սուլթանին. «Կոտորիր, միայն թէ վճարիր»: Հնարաւոր բան է, որ Եւրոպան, այս խնամակալ Եւրոպան, որ իրան բաւականաչափ զինուած է համարում, երբ հարկաւոր է թնդանօթի որոտով վճարել տալ իր պարտամուրհակները, ինքն իրան անզօր գտնի, երբ կոտորում են երեք հարիւր հազար սուլթանի հպատակներ: Միթէ տնտեսական հարցերն են միայն հետաքրքրում Եւրոպային: Պարոններ, հայկական հարցը նոյնիսկ մի տնտեսական հարց է, եթէ կամենում էք: Քիւրդերի կոտորած այս ժողովուրդը թրքան օգտակար կարող էր լինել քաղաքակրթութեան: Իրանց խելքով, գործունեայ բնաւորութեամբ հայերն ընդունակ են ստեղծելու սերտ յարաբերութիւններ Եւրոպայի և Ասիայի մէջ: Նրանց պատմական դերն է փոխանակել աշխարհի այս երկու մասերի արտադրութիւնները: Թող նրանց միայն թոյլ տան ապրել, և նրանք կը դառնան վերստին այն, ինչ էին մի ժամանակ, այսինքն քաղաքակրթութեան ամենաեռանդուն գործակալներ Արեւելքում:

Ձեր շնորհիւ, պարոններ, հայկական այս խոշոր հարցը մտնում է մի նոր շրջանի մէջ: Նախ նա յուզեց հասարակութեան խիղճը, այսօր նա բերուել է Ձեր երկիրը, գործնական խնդիրների, անընկճելի էներգիայի այս երկիրը, և այն այնպիսի կառավարական մարդկանց առաջ, որոնք կարող են ազդել պետական իշխանութիւնների վրայ: Եւ այդ հանգամանքն ինձ ուրախացնում է Հայաստանի և մարդկութեան համար:

Յայտնի հրապարակախօս և ֆրանսիական պարլամենտի անդամ Պրեսանսէն բազմաթիւ ճառերից յետոյ ներկայացնում

է հետեւեալ բանաձևը, որ ընդունուած է միաձայն, ինչպէս հաղորդուած է „Рус. Вѣд.“ լրագիրը.

«Սորին հաճոյքի զգացումով կոնֆերենցիան հաստատուած է, որ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի միջև կատարեալ միութիւն կայ, որ այնքան կարևոր է, ի նկատի ունենալով Թիւրքիայի ցաւալի վերաբերմունքը այն պարտաւորութիւններին, որ դրուած են նրա վրայ Բերլինի դաշնագրի 23 և 61 յօդուածներով, որոնք ապահովացնում են ընֆորմները եւրոպական և ասիական վիլայէթների համար. կոնֆերենցիան յոյս ունի, որ Լոնդոնի, Պարիզի և Հոմի կարինետները առանց ժամանակ կորցնելու կ'անեն այն, ինչ որ կախուած է իրանցից, որպէսզի ամենաշուտ կերպով մտցնեն ընֆորմները օսմանեան կայսրութեան մէջ»։ Այդպիսի ոգով, բայց աւելի խիստ ոճերով կազմուած են ուրիշ բանաձևներ, որ ներկայացրին Հերեֆորդի եպիսկոպոսը, դ'էտուէրնել դը-Կոնստան և կոնֆերենցիայի ուրիշ անդամները։ Բնորոշ է Սերբիայի, Բուլղարիայի և Մոնտենեգրայի պատուիրակների բացակայութիւնը կոնֆերենցիայում։

Նոյն կոնգրեսի մասին „Рус. Вѣд.“ թերթը հրատարակեց մի վերին աստիճանի հետաքրքիր առաջնորդող, որ առաջ ենք բերում քաղուածօրէն.

«Լոնդոնում հէնց նոր աւարտեց իր աշխատանքները միջպարլամենտային կոնֆերենցիան, որը զբաղւում էր արևելեան հարցով։ Այդ կոնֆերենցիային մասնակցում էին Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի աչքի ընկնող պատգամաւորներից և ուրիշ քաղաքական գործիչներից շատերը, որոնց թւում Զեմս Բրայս, Պրեսանսէ, կոմս Էրերդին և շատ ուրիշները։

Բրիտանական արտաքին գործերի մինիստր լորդ Լանսդօուն պաշտօնապէս յայտնեց կոնֆերենցիայում, որ Անգլիան երբէք չի հրաժարուի իր բարոյական պարտաւորութիւնից Թիւրքիայի ճնշուած քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան վերաբերմամբ։ Ինչպէս երևում է ֆրանսիական արտաքին գործերի մինիստրութեան մօտիկ օրգանի՝ «Temps» լրագրի առաջնորդող յօդուածից, նոյն կարծիքն ունի և Դելկասսէն։ Ի նկատի ունենալով այդ, շատ հաւանական է դառնում այն լուրը, որ միաժամանակ հաղորդեցին միքանի լրագրներ այն մասին, թէ երեք պետութիւններ՝ Ռուսաստանը, Անգլիան և Ֆրանսիան պատրաստուած են միաբան քայլ անել ստիպելու համար Բ. Դըանը՝ բարենորոգումներ մտցնելու Ասիական Թիւրքիայի այն վիլայէթներում, որոնց ազգաբնակչութեան մեծամասնութիւնը կազմում են հայերը։ Պետութիւնների այդպիսի քայլը

միակ ելքն է այն ծանր դրութիւնից, որի մէջ տանջւում են թիւրքահայերը, և որը այդքան հասկանալի է դարձնում նրանց պարբերական ապստամբութիւնները թիւրքաց տիրապետութեան դէմ: Բ. Դուռը ոչ մի ցանկութիւն չունի բեֆորմներ մտցնելու: Նրա համար մի բեռ է նրա քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւնը, որին նա միշտ համարում է իր անհաշտ թշնամին և աշխատում է, որ այդ թշնամիները պակաս լինեն»:

Վերոյիշեալ յօդուածում «Temps» լրագիրը անհրաժեշտ է համարում ծովային ցոյցը այն դէպքում, եթէ թիւրքիան չի կատարի միանգամից նրանից արած պահանջները, և Պարիզի Վեդյէ օրգանի այդ կարծիքը, որ երբէք առանց կարիքի ասպարէզ չի գալիս ի պաշտպանութիւն ծայրայեղ միջոցների, հազիւ թէ կարելի է անհամապատասխան համարել Արեւելքում ստեղծուած քաղաքական դրութեան: Հայերին փրկելու և ապագայ սպանութիւնների առաջն առնելու համար հարկաւոր են արագ և կտրական միջոցներ, չի կարելի բաւականանալ այնպիսի պալլիատիւներով, ինչպէս էր 1895 թուի այսպէս անուանուած արձանագրութիւնը, որ մտցնում էր բեֆորմներ, չի կարելի բաւականանալ մինչև անգամ միւրջըտէգեան տիպի բեֆորմներով, որոնք գործադրւում են Մակեդոնիայում և անբաւարար են համարւում այնպիսի մարդու կողմից, ինչպէս է աւստրիական գործակալ ֆոն Միւլլէր: Հարցի լուսաբոյն լուծումը կը լինէր այն սիստեմի մտցնելը, որը տիրապետում է այժմ Կրետէ կղզու վրայ: Հայկական պայմաններին չարմարեցնելով՝ նա պէտք է այնպէս ձևափոխուի, որպէսզի այն վեց վիլայէթները, որոնց մէջ հայերը մեծամասնութիւն են կազմում, առանձին շրջան կազմեն քրիստոնեայ գնեբրալ-նահանգապետի վարչութեան տակ: Դա ամենաբնական ելքն է ճշնաթափից, և նիւթական կողմից աւելի շահաւէտ կը լինի թէ թիւրքիայի համար, որովհետև երկրի արդիւնաբերութիւնը անկասկած կը բարձրանայ, և թէ հարկերը կը մտնեն զանաւարտ պաշտօնեաների զրպաններից ազատուելով և աւելի էլ մեծ քանակութեամբ»:

Այնքան ժամանակ, մինչև որ կոնգրեսները, Եւրոպայում սկսուած հայասիրական շարժումը գործնական հետևանքի չեն հասնի, թիւրքիայում քրոնիկական դարձած յուզումները չեն դադարի: Այդ է առում այդ դժբախտ երկրի անցեալի և առհասարակ պատմութեան ամենապարզ տրամաբանութիւնը: Թիւրքերն ու քիւրդերը կոտորում են անմեղ հայ կանանց ու երեխաներին, իսկ ժողովրդի արական էլեմենտը բնականաբար գէնք է ձեռք առնում և լեռները քաշում: Ինչպէս երևում է, Անդրանի-
Ցալիս, 1904.

կի խմբից դուրս երկրի ներսում գործում են՝ բազմաթիւ այլ փոքր ու մեծ խմբեր:

Հաւատանք, որ ամեն չարիք վերջ ունի, և որ քաղաքակիրթ մարդկութիւնը էլ չի կարող հանդուրժել անմեղ և քաղաքակրթական հակումներով մեծապէս օժտուած մի ժողովրդի սխտեմատիկ կոտորածներն ու ջնջումը:

Առաջուայ պէս դժբախտ է նաև Մակեդոնիան: Ծրագրուած բեֆորմներն՝ ինչպէս երևում է՝ շօշափելի արդիւնք չտուին: Առաջուայ պէս բաշխողութիւններն ու թիւրք զօրքերը կատարում են առանց այն էլ աւերակ երկրում ամեն տեսակ խռովութիւններ: Եւրոպական քաղաքացիական գործակալների ներկայութիւնը այնտեղ նոյնքան ապարդիւն է մնում, որքան կոնսուլները ներկայութիւնը Հայաստանում: Ընդհանուր կարծիք է Եւրոպայում, որ լաւագոյն ելքը այդ երկու երկիրներում ևւրոպացի նահանգապետներ նշանակելն է անկախ սուլթանից: Բայց մինչև այդ՝ մակեդոնական յուսահատուած չետաները վերջնապէս սկսել են իրանց գործունէութիւնը:

Այսպէս յայտնի է, որ խմբապետ Ապոստոլի չետան Գիւմէշլիի մօտ ընդհարուեց թիւրք զօրքերի հետ, հետևանքն այն եղաւ, որ թիւրքերը աւերեցին 29 տուն:

«Neue Freie Presse»-ը հաղորդում է, որ Սոլունի շրջակայներում երկաթուղային գծի վրայ ուռւմ է դրուած եղել: Հաւատացնում են, որ զնացք է խորտակուած:

Վերջին ժամին լսում է, որ Սարաֆոյն էլ յայտնուել է Մակեդոնիայում և վերստին սկսուելու է ընդհանուր ապրտամբական շարժում:

Եւ ուրիշ կերպ չի էլ կարող լինել, քանի որ չարիքը, թիւրքական բեֆորմ-արմատախիլ չի լինի չարատանջ երկրներից!

Յուլիսի 14-ին Շվէյցարիայի Կլարան աւանում մեռաւ Պօլ Կրիզգերը, Տրանսվալի նախկին հանրապետութեան նախագահը, եօթանասուն ինն տարեկան հասակում: Յուզիչ դէպքերը, որոնք կապուած են այդ նշանաւոր և դժբախտ ծերունու անուան հետ, դեռ չափազանց թարմ են ժամանակակից սերնդի յիշողութեան մէջ, որպէսզի հարկ լինի վերստին յիշեցնել:

Ասենք միայն, որ նա ծնունց 1825 թ. և դեռ բոլորովին երեխայ՝ իր ընտանիքի հետ թողեց իր ծննդավայրը հոլլանդական մի խումբ դժգոհ գաղթականների հետ, որոնք զնուծ էին նոր հայրենիք փնտրելու: Սրանք էին, որ յետոյ Աֆրիկայի հարաւում ստեղծեցին մի ազգ՝ բօէրներ, և երկու փոք-

քրիկ հանրապետութիւն—Տրանսվալ' և Օրանժ, Հեշտ չէր գործը, պէտք էր չանգոնել կարծր հողը, լեռների ամայի կուրծքը մշակութեան համար, պէտք էր կոռել վայրի գաղանների և նրանցից ոչ պակաս կատաղի զուլումների հետ մի սեփական անկիւն ունենալու։ Ազատ, անկախ ապրելու և զարգանալու տենչը շատ էր մեծ այս հերոսական ժողովրդի սրտում, որ պէսզի նա կանգ առնէր այդպիսի դժուարութիւնների հանդէպ։ Եւ նա, այդ փոքրիկ ժողովուրդը յաղթեց և՛ Աֆրիկայի բնութեանը և՛ մարդուն։ Այսպէս ստեղծուեցին երկու զարմանալի հանրապետութիւնները։

Կրիզգեր' իբրև սոսկ քաղաքացի և իբրև նախագահ ապրեց իր հայրենիքի ծննդեան երկունքը, տառապեց նրա հետ և ցնծաց նրա յաջողութեամբ։ Բայց այդ յաջողութեանը վերապահուած էր մի տրագիկական վախճան։

Տրանսվալի հանքային հարստութիւնները գրաւեցին շատ անգլիացիների, որոնք հաստատուեցին այնտեղ, և կարճ ժամանակից յետոյ բնականապէս առաջ եկաւ յարաբերութիւնների բարդութիւն նորեկների և բօէրների մէջ։ Հարկաւոր էր գուցէ ընտրողական քանի մի զիջողութիւններ անել անգլիացիներին՝ խուսափելու համար վերջնական կործանումից։ Պօլ' Կրիզգեր իբրև նախագահ այդ զգուշաւորութիւնը չունեցաւ։ Հզօր Անգլիայի դէմ դուրս գալով՝ նա վստահ էր իր բուրգերների և մանաւանդ իր աստուածաշնչի վրայ։ «Մենք կը զարմացնենք աշխարհ», ասաց նա պատերազմի սկզբում։

Եւ իրօք նրանք զարմացրին աշխարհը։ Վաղուց հետէ անցած հերոսական ժամանակների մի մոռացուած պատկեր էր բօէրների ցոյց տուած սքանչելի արիութիւնը և ռազմական առաքինութիւնները։ Կռիւր անհաւասար էր. աշխարհը սքանչացած՝ ակնատես եղաւ, բարձրաձայն արտայայտեց իր հիացմունքը, հեռուից ոգևորեց բօէրներին շարունակել անկարելի կռիւը։ Խեղճ Կրիզգերը համակրութեան այդ բարձրագոյ աղաղակներով ոգևորուած՝ թողեց հայրենիքը, Եւրոպա անցաւ շօշափելի օգնութիւն, որնէ միջամտութիւն առաջ բերելու, և նրա հիասթափութիւնը կատարեալ եղաւ։ Ոմանք իրանց դռները լայն բաց արին նրա առաջ, ծափահարեցին, ներբողներ կարդացին, աւերուած հանրապետութիւնների դրոշմները ծածանեցին նրա գլխին, ինչպէս Ֆրանսիան, առանց սակայն որնէ իրական օգնութիւն ցոյց տալու, ուրիշները անսիրտ կոշտութեամբ իրանց դռները փակեցին նրա առաջ, ինչպէս գերմանական Այայսըրը։

Երկերեսանի աշխարհն էր տեսնում իր առաջ այս նահա-

պետական ծերունին. նա այդ օրերում լուռթեամբ երևի լացեց իր աստուածաշնչի վրայ, որին շատ էր հաւատացել, լացեց նաև իր հայրենիքի անդառնալի կորուստը: Օգնութիւն չկար, և երկու հանրապետութիւններն ընկան վերջնականապէս. էլ ոչինչ չէր մնում դժբախտ ծերունուն, բայց եթէ մեռնել, և այդ օրումանիցնա մեռնում էր կամաց-կամաց: Յուլիսի 14-ը մեծ մարդու հոգու այդ մեծ տրագեդիայի վերջին գործողութիւնը կնքեց:

Ա. Ա.

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«ՔԱՆԱՍԱՆՔ»։ Մարտ—ապրիլ — Ինչպէս անցեալներում հազորդեց «Հանդէս Ամօրեայ», պրոֆ. Ստըր-զովսկի պնդում է, թէ Աախէնի մայր եկեղեցին Գերմանիայում և Ժերմինյի-դէ-Պրէ (Germigney-des-Prés) եկեղեցին Ֆրանսիայում շինուած են հայկական ոճով:

Այժմ այս առթիւ խօսելով պ. Գ. Բասմաճեան իր ամսագրի վերջին համարում՝ դալիս է այն բաւականին համարձակ և ուշադրաւ եղբակացութեան, թէ աթենական Պարթենոնի և հայկական-ուրարդեան Մուցացիք քաղաքի (այժմ Քէլիշին դիւղ) կառուցած Խալդէա և Բաղրարտու աստուածների տաճարի մէջ ոճի մեծ նմանութիւն կայ:

«Ննթադրութեան» բաւական դօրաւոր ապացոյց է, ասում է պ. Գ. Բասմաճեան, Պարթենոնի և Մուցացիքի տաճարներուն ճակատի պսակին (fronton) նմանութիւնը: Ճակատի պսակին այս եռանկիւն ձևը կրող ամենահին յիշատակարանն է՝ բոլոր աշխարհիս մէջ՝ Մուցացիքի տաճարը: Ուրարտացիներու հետ մշտական շրջումի ու պատերազմի մէջ գտնուող ազգերէն և ոչ մէկը, ոչ Ասորեստան և ոչ Բաբելոն, երբէք չեն ունեցած այս

եռանկիւնը, որ նախ անցած է փոխադարձներու և լիւզացիներու, յետոյ՝ ասոնց միջոցով մտած է Աթէնք, և ետքն ալ Պարսկաստան, Գիւրոսի արշաւանքներու հետեանքով: Գիւրոսի ժամանակ (558—529 թ. ա.) շատունց կործանած էր Մուցացիքի տաճարը, ուստի չէր կրնար անոր վրայէն կաղապարել՝ Գիւրոսի եռանկիւնի ճակատով դամբարանը շինող ճարտարագետ—քանդակագործը:

«Որոշ կերպով չի դիտցուիլ թէ մեր հիմնուած է Մուցացիքի տաճարը. բայց հաւանական կը կարծեմ թէ Ուրարտուի Թագաւոր Իշպուկինի (Քրքիստոսէ առաջ 828—784 ?) ժամանակ շինուած լինի այն. վասն զի Մուցացիքի վրայ առաջին անգամ արշաւող և իրեն հպատակեցնողն եղած է այս Թագաւորը. իսկ տակաւին հաբիւր տարի չ'անցած՝ Մուցացիք քաղաքը և անոր տաճարը հիմնադրուած եղած են Ասորեստանի Թագաւոր Սարգոնի (722—705 թ. ա.) ձեռքով, Քրքիստոսէ առաջ 714 թուականին.

«Մուցացիքի տաճարի ճարտարագետական ոճը չէր կրնար օրինակուիլ «յունական» կոշտող ձևերէն, քանի որ յունական ճարտարապետութեան ամենահին ներկայացուցիչը—Պարթե-